
УДК 94(477)

Станіслав Бушак

Член Національних спілок художників та журналістів України

Видатні особистості козацького роду Скоропадських

Рід Скоропадських належав до найбільш шанованих, впливових та заможних козацько-старшинських родів старої України. Серед його представників насамперед згадується Іван Ілліч Скоропадський, який отримав гетьманську булаву в 1708 р. після Івана Мазепи, котрий кинув виклик Петру I. Народився він 1646 р. в Умані, кар'єру починав на посаді військового писаря, потім кілька років служив у канцелярії гетьмана Самойловича, брав участь у відповідальних переговорах, виконував важливі урядові доручення. У 1706 р., на шістдесятому році життя, його призначають полковником Стародубського полку, а 6 листопада 1708 р. на козацькій Раді обирають гетьманом (у віці 64 роки). На тлі поразки Мазепи та жорстоких репресій Петра I проти діячів української самостійності, І. Скоропадський робив усе від нього залежне для збереження «прав та вольностей козацького народу». Як зазначають дослідники, «немає жодних свідчень стосовно того, що Скоропадський був принциповим противником Мазепи чи його особистим ворогом». Він особисто звернувся до Петра I з вимогою повернути Україні її давні автономні права — відновити місцеву адміністрацію, відмінити царські укази про заборону української мови та книгодрукування, закриття навчальних закладів та ін.

У травні 1722 р. цар запроваджує в новій козацькій столиці Глухові Малоросійську колегію в складі Голови та шістьох офіцерів російської армії, яка мала на меті керувати Україною від імені Петра I й обмежувати права гетьмана. І. Скоропадський їде до Петербурга оскаржувати це рішення, але зазнає невдачі. Поважний вік та втома від далекої дороги підривають його здоров'я, і після повернення до України він невдовзі помирає (3 червня, чи, можливо, у липні 1722 р.). Поховали Івана Ілліча Скоропадського в Гамаліївському Пустинно-Харлампіївському чоловічому монастирі, щедрим ктитором якого він був. Розташований за 45 кілометрів від Глухова на річці Шостка (ліва притока Десни) монастир почав розбудовуватися в 1700 р., а відкриття першого на його території храму на честь св. великомученика Харлампія відбулося в 1702 р. Будівництво інших монастирських будівель (на кошти Івана Скоропадського) завершилося в 1708 р., тоді відбулося й відкриття чоловічого монастиря. Там же, в родинному склепі, в 1722 р. було поховано гетьмана. У головному храмі — соборі Різдва Пресвятої Богородиці — зберігалася чудотворна ікона Божої Матері та було встановлено портрет І. Скоропадського на повен зріст. Після пожежі 1794 р. монастир не функціонував, а упродовж 1827—34 рр. його відбудували, і він знову почав діяти. У 1924 р. монастир було закрито більшовиками, а ожив він знову під час німецької окупації України в 1941 р. Після війни комуністична

влада ліквідувала його, перетворивши на закриту тюремну зону суворого режиму.

Іншим відомим представником роду Скоропадських є Іван Михайлович (1804—1887) — засновник знаменитого Тростянецького дендрологічного парку — видатної пам'ятки садово-паркового мистецтва. Розбудова його (нині це — Ічнянський район Чернігівської області) розпочалася в 1830 р. на хуторі Тростянець — родовому помісті Скоропадських. Там було збудовано палац, церкву, споруджено низку гребель, у результаті чого на площі в 10 гектарів утворилися чотири ставки — Великий, Куциха, Безіменний та Лебединий. Навколо них розбили великий парк, перші дерева якого висадили в 1834 році. Аж до смерті господаря парк розширювався, збагачувався, ставши справжнім музеєм природи. Поряд з характерними для цієї території дубами, кленами, липами, березами, ялинами, соснами, горіхами сюди було пересаджено унікальні та екзотичні породи дерев (кедр, ялиця сибірська, сосна чорна, туя та ін.), завезені із Нікитського, Петергофського та Ризького ботанічних садів. У 1850-х рр. брати Євстигнєєви із Петергофа розробили план парку так, щоб прокладені доріжки підводили відвідувачів до наймальовничіших його куточків, прикрашених скульптурами міфічних богів, містками та альтанками. Пізніше садівник К. Шлінгоф на площі в 30 гектарів створив штучний гірський «альпійський» рельєф (зокрема так звану Швейцарську ущелину). Протягом тридцяти років було насипано Сторожову, Дідову, Мохнату, Ротонду та інші «гори», висота яких сягала до 30 метрів. Зокрема на Дідовій горі встановили «камінну бабу» — половецького ідола, привезеного з півдня України (всього їх у парку — чотири). Простір між ними засадили хвойними деревами. Нині територія цього унікального природно-заповідного об'єкта, офіційно створеного в 1934 р., має 204 гектари, і від 1983 р. він підпорядкований Національній академії наук України. Колекція ж дерев та кущів Тростянецького дендрологічного парку нараховує близько 500 видів. На території парку знаходиться могила його засновника та пам'ятник.

Видатне місце в історії української культури та науки належить Єлизаветі Іванівні Милорадович (дівооче прізвище — Скоропадська, рідна тітка Гетьмана Петра Петровича), яка народилася 31 грудня 1832 р. у славнозвісному мастку родини Тарновських — Качанівці (поблизу Тростянця), тому що її мати — Єлизавета Петрівна — була уродженою Тарновською. Саме завдяки патріотично-меценатській діяльності Єлизавети Іванівни було засновано Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) — потужний центр української науки, перш за все в її гуманітарних галузях, який став предтечею Національної академії наук України.

Питання заснування власної Академії віддавна хвилювало українських учених, які розглядали цю установу не лише як важливий чинник у поглибленні наукових досліджень в Україні, але і як могутній фактор національного відродження та державотворення. Та в умовах багатоміліонної дискримінації української культури в межах Російської імперії, державна політика якої була спрямована на асиміляцію українців та нищення їх самобутності, шлях до національної Академії пролягав через многотрудне утвердження української мови спочатку в громадському житті, а вже потім — в галузі гуманітарних і з часом технічних та природничих наук. Величезну роль у цьому процесі зіграли національно-культурні добровільні орга-

нізації — Громади, які в межах Російської імперії проводили інтенсивну діяльність у другій половині XIX й на початку XX ст. Основним своїм завданням Громади вважали поширення просвіти з метою піднесення національної та громадської свідомості народу. Перша Громада виникла в Петербурзі (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, Ф. та О. Лазаревські), де коштом українських меценатів В. Тарновського і Г. Галагана у 1861—1862 рр. виходив журнал «Основа», що став осередком українського руху.

У 1859—1861 рр. виникла Громада в Києві (пізніше відома під назвою «Стара Громада»), яка складалася переважно зі студентів, що працювали в недільних школах. На 1862 р. товариство налічувало понад 200 членів, серед них: В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, Т. Рильський. Громада мала тісні контакти з петербурзькою, а також харківською (О. Потєбня, В. Мова, В. Гнилоширов), полтавською (О. Кониський, Д. Пильчиков, В. Кулик, Є. Милорадович, М. Жученко), чернігівською (О. Маркович, Л. Глібов, С. Ніс, Б. Грінченко, М. Коцюбинський). Побачивши в українському культурницькому русі загрозу політичній стабільності імперії, російський уряд вживає низку репресивних заходів: організацію антиукраїнської кампанії в офіційно-шовіністичній пресі, закриття недільних шкіл, адміністративне заслання П. Чубинського, О. Кониського, С. Носа, введення в дію дискримінаційного Валуєвського циркуляра 1863 р. та ін. Ці заходи на ціле десятиліття загальмували діяльність Громад, яку вдалося відновити лише на початку 70-х р. Поряд з так званими «старими» Громадами, почали виникати осередки «молодих» Громад, діячі яких масово сповідували популярні на той час соціал-демократичні погляди.

Київська Стара Громада налічувала у 1872—1873 рр. близько 70 постійних членів, не рахуючи студентської молоді, що підключалася до її роботи. Навколо В. Антоновича, що очолював товариство, об'єднувалися такі відомі діячі науки і культури як М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Старицький, О. Русов, М. Ковалевський, І. Нечуй-Левицький, І. Рудченко (Білик), М. Лисенко, П. Косач, С. Подолинський та ін. Серед них домінували письменники, композитори, вчені-гуманітарії, але немало було й таких, чий науковий інтерес стосувався фізико-математичних та природничих наук.

Антиукраїнські Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази (останній ще називають «указ Юзефовича»), значною мірою були спрямовані саме проти діяльності Громад. За особистим розпорядженням Олександра II як «політично неблагонадійного» з Київського університету було звільнено М. Драгоманова; через деякий час, на знак протесту, звідти пішов і М. Зібер. Виїхавши до Женеви, вони почали видавати збірник «Громада» (5 томів від 1878 до 1882 р.), а потім з С. Подолинським та М. Павликом часопис «Громада» (два випуски, 1880). Одним із головних напрямків діяльності М. Драгоманова була пропаганда в Європі української національної ідеї, а також об'єднання політичних та наукових зусиль діячів підросійської та австро-угорської України.

Завдяки підтримці діячів полтавської та київської Громад у 1873 р. у Львові постало Літературне товариство імені Т. Шевченка. Ця структура мислилася як всеукраїнський національний культурний центр, де з часом провідну роль почали віді-

гравати західноукраїнські діячі — І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та ін. Величезну допомогу в становленні Товариства імені Шевченка надала рідна тітка (по батьку) майбутнього Гетьмана Скоропадського — Єлизавета Милорадович, яка пожертвувала для становлення організації 20 тисяч австрійських срібних крон.

Товариство імені Шевченка нарощувало свою наукову діяльність за рахунок молодих учених, що здобули освіту в університетах Відня, Берліна, Праги, Кракова, а також Львова (заснований 1661) та Чернівців (1875). У 1894 р. за рекомендацією проф. В. Антоновича на новостворену кафедру історії Сходу Європи було призначено його учня, випускника Київського університету Михайла Грушевського. Перед цим (1892) Товариство імені Шевченка було реформовано в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) — потужний центр української науки, перш за все в її гуманітарних галузях. За Статутом Товариство перетворювалося в національний науковий центр, що ставив за мету розвиток наук та мистецтв шляхом плекання та розвитку української мови, збирав та вивчав всілякі колекції, видавав наукові праці, проводив з'їзди, утримував бібліотеки, друкарні та книгарні. У складі Товариства засновувалося три секції: 1) філологічна, 2) історично-філософська, 3) математично-природничо-лікарська.

При НТШ було засновано Наукову бібліотеку, яка налічувала понад 300 тисяч книг з усіх галузей знань багатьма мовами. При ній існував науковий Архів, де зберігалися портрети видатних українських діячів та їх рукописна спадщина. Швидкими темпами нарощувалися фонди Музею НТШ, спочатку історико-археологічного, а потім і Природничого. З року в рік зростала кількість наукових комісій при НТШ, які працювали над окремими проектами, невпинно збільшувався бюджет Товариства.

Інтенсивна розбудова НТШ була викликана перш за все тим, що патріотична українська еліта вбачала в Товаристві прообраз національної академії наук. Усе ж честь заснування Української академії наук належить останньому Гетьманові України Павлу Петровичу Скоропадському (1873—1945) — одній із найцікавіших і найтрагічніших постатей української історії першої половини буремного ХХ ст.

На пост Гетьмана його було обрано 29 квітня 1918 р. Всеукраїнським з'їздом хліборобів (6432 депутати від 8 українських губерній) та миропомазано після урочистого богослужіння у соборі Св. Софії у стольному Києві. Окрім УАН, Гетьман заснував також Українську національну бібліотеку, Національну галерею мистецтв, Державний драматичний театр, Державний симфонічний оркестр (на чолі з О. Горілим), Капелу бандуристів, Українську державну капелу (під керівництвом О. Кошиця), відкрив два українські університети (в Києві та Кам'янці-Подільському), близько 150 українських гімназій, ввів обов'язкове вивчення української мови в російських гімназіях, ВНЗ та в державному діловодстві, взяв послідовний курс на отримання автокефалії Українською Православною Церквою. Цей вражаючий перелік можна продовжувати, хоча більшість планів Гетьмана так і не були втілені в життя, оскільки при владі йому судилося бути лише сім з половиною місяців.

На тлі стрімких історичних подій, коли в Росії відбулася лютнева революція

1917 р., і до влади прийшов Тимчасовий уряд, було знято політичні та національні обмеження, в Україні виникла Центральна Рада, яку очолив М. Грушевський. З його ініціативи на загальних зборах Українського наукового товариства (УНТ, виникло в 1907 р.) було створено дві комісії — для розробки Статуту Академії та для її фінансового забезпечення. На жаль, ці комісії працювали дуже повільно, обмежившись лише зібранням підготовчих матеріалів. На час переходу влади в Україні від Центральної Ради до Гетьмана (29 квітня 1918 р.) питання про Українську академію наук (УАН) фактично не було зрушено з місця. На цей час Україна вже була самостійною державою (з часу прийняття Центральною Радою 4-го Універсалу 9 січня 1918 р.), але зайнятою німецькими та австро-угорськими військами, запрошеними Радою для боротьби з більшовиками. Прихід П. Скоропадського до влади зумовив незадоволення значної частини українського населення неспроможністю Центральної Ради відстояти державні інтереси України (яка фактично опинилася без армії) та її соціальною політикою, значною мірою близькою до більшовицької (оскільки в Раді домінували партії соціалістичного спрямування).

Величезну роль у справі заснування УАН зіграв Міністр народної освіти в уряді Гетьмана, відомий громадський діяч, вчений-правник, педагог та публіцист, співробітник журналу «Киевская Старина» та старої Громади, член УНТ від 1908 р., редактор його «Записок», професор Микола Прокопович Василенко. Саме він, у перші ж дні приходу Гетьмана до влади, звернув його увагу на надзвичайну важливість заснування УАН та запросив В. Вернадського (що мешкав тоді у Полтаві) очолити створювані при Міністерстві дві комісії — 1) щодо заснування УАН і Національної бібліотеки при ній та 2) з реформи вищої школи і навчальних закладів.

Перед В. Вернадським постало питання створення авторитетної Комісії із заснування УАН, яку він розглядав як ядро майбутньої Академії. До роботи були запрошені відомі українські вчені, зокрема й представники УНТ та НТШ. Комісія, 23 засідання якої відбулися від 9 липня до 17 вересня 1918 р., провела величезну роботу, в результаті якої 14 листопада 1918 р. Гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування УАН у Києві та список перших дванадцяти академіків, а 30 листопада — обрання В. Вернадського першим Головою-президентом УАН. В. Вернадський пише: «Гетьман України в розмові (зі мною) висловив найпалкіше співчуття ідеї створення Академії наук, вважає необхідним широку розробку її плану і обіцяв не зважаючи на важкі фінансові умови, в яких знаходиться Українська держава, всіляко сприяти найшвидшому створенню Української Академії наук в Києві та забезпечення умов, що відповідають її національному значенню».

Заснування УАН та українізація освіти всіх рівнів ішли в єдиному руслі всебічного відродження української мови, яка набула державного статусу, видання в небачених раніше кількостях українськомовних книг (у тому числі й підручників та науково-популярної літератури). Окремо треба згадати про Національну Бібліотеку Української Держави (від травня 1919 р. — Всенародна бібліотека України при УАН у м. Києві, нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України), засновану наказом Гетьмана від 2 серпня 1918 р. Для цього було ор-

ганізовано Тимчасовий Комітет на чолі з В. Вернадським, який і провів величезну роботу зі створення найбільшої в Україні книгозбірні. Її фонд стрімко зростав і вже під кінець 1918 р. налічував понад мільйон книг, серед яких було чимало раритетів та стародруків. Невдовзі Національна бібліотека як за кількістю, так і за якістю зібрання могла конкурувати з найкращими бібліотеками світу.

14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікається влади і виїздить за кордон, до Києва приходить Директорія, перед якою М. Грушевський ставить питання про розпуск щойнозаснованої УАН як нелігитимної (Директорія оголосила Гетьмана поза законом та анулювала всі його накази) та заснування нової Академії на базі УНТ (яке очолював історик). Ознайомившись із цим питанням, керівництво Директорії все ж не підтримало пропозиції М. Грушевського, обмежившись внесенням деяких змін до Статуту Академії (українська мова видань та присяга академіків на вірність УНР). Чимало вчених, які брали участь у заснуванні Академії (А. Кримський, Б. Кістяківський, В. Модзалевський), також не підтримали М. Грушевського. Коли 5 лютого 1919 р. Київ зайняли більшовицькі війська, М. Грушевський емігрує і повертається до України лише в 1924 р. і тоді ж стає академіком заперечуваної ним УАН.

Радянська влада теж визнала УАН, причому донедавна за дату заснування Академії радянські джерела називали 12 лютого 1919 р. Коли 30 серпня 1919 р. Київ зайняли денікінці, вони прийняли рішення про ліквідацію УАН як одного із центрів «українського сепаратизма». Лише величезний авторитет В. Вернадського врятував Академію від розпуску ціною перетворення її в місцеву філію Всеросійської (замість Української вона ставала Київською), з переходом на російську мову діловодства та друкування. У листопаді 1919 р. В. Вернадський з метою влаштування справ Академії виїздить до Ростова-на-Дону, до ставки Денікіна, так і не повернувшись назад через обставини громадянської війни. 12 грудня 1919 р. у Києві знову, і вже остаточно, (не беручи до уваги нетривалого від 8 травня до 11 червня 1920 р. перебування у місті поляків), встановлюється Радянська влада, за якої і відбувається подальша розбудова УАН. Незважаючи на всі випробування, що випали на долю Української академії наук, вона завжди залишалася найавторитетнішим центром наукових досліджень в Україні, координуючи діяльність інших наукових і навчальних закладів.

Тривалий час ми не мали об'єктивної інформації про Павла Скоропадського: постать Гетьмана або ж замовчували, або ж спотворювали, подаючи як «німецького ставленика» та «реставратора поміщицького ладу». І те, й інше виявилось, м'яко кажучи, неправдою, яку вперто тиражували і більшовики, і деякі діячі українського визвольного руху, які були в опозиції до Гетьмана. Останні, зокрема В. Винниченко, звинувачували його в зраді Україні на користь Росії, у той час як діячі білоемігрантського руху закидали йому цілком протилежне — розвал «единой и неделимой» та насадження «малороссийского сепаратизма».

В окремому томі «Союз Советских Социалистических Республик» у складі «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1948) Гетьмана Скоропадського названо «наемником германской военщины».

Величезну роль у донесенні до нас правдивого образу Гетьмана зіграла його донька — пані Олена Отт-Скоропадська, остання (п'ята) дитина в їхній багатодітній родині. Вона народилася 5 липня 1919 р. далеко за межами України (в Берліні), куди виїхали її батьки. Після Другої світової війни Олена Павлівна мешкала в Швейцарії поблизу Цюріха.

За ініціативою п. Олени побачило світ унікальне історичне видання — «Спогади» П. Скоропадського, надруковані в Україні 1995 р. за сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту східноєвропейських досліджень НАН України та Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США). У цій книзі, що охоплює період від квітня 1917 р. до грудня 1918 р., Гетьман дає яскраву і глибоку оцінку подіям, учасником яких йому судилося бути в ролі керівника Української Держави та людям, котрі перебували поруч із ним у той драматичний період української історії.

Від з 1991 р. майже щоліта, на запрошення Українського міжнародного комітету з питань науки та культури при НАН України, Олена Павлівна приїздила до Києва. Уперше вона відвідала Україну в 1991 р. разом із чоловіком Людвігом після проголошення Україною державної незалежності. Саме тоді вона перший раз побувала на землі своїх предків — у Тростянці, Києві, Глухові. Неподалік від Глухова, де свого часу була столиця Гетьманської України, стоїть Гамаліївський монастир. Там поховано Гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, його дружину Анастасію (з роду Марковичів), діда п. Олени — Петра Івановича Скоропадського (батько Гетьмана Павла) та його дружину Марію (уроджена Миклашевська — матір Гетьмана, бабуся п. Олени), рідного брата Гетьмана (дядька п. Олени) Михайла Петровича Скоропадського та рідну сестру Гетьмана — Єлисавету (тітка п. Олени). З дозволу тодішнього міністра внутрішніх справ Василюшина, вона разом із чоловіком відвідала монастир (нині там знаходиться тюрма), де знайшли надгробні плити Гетьмана Івана Ілліча Скоропадського та інших родичів.

Важкі випробування випали на долю Олени Павлівни, але не зламали, а лише загартували мужній характер цієї видатної особистості. Завдяки їй ми дізналися багато нового про Павла Петровича, про той велетенський внесок, який він зробив для нашого народу. На жаль, їй єдиній із сім'ї Скоропадських судилося долею дожити до незалежності України, що було заповітною мрією і батька, і всіх членів їхньої родини.

Поїздки до України знайшли своє відображення у книзі «Повернення в Україну (1991—1999)», виданій 1999 р. коштом Національної академії наук України до 80-ліття доньки засновника НАН України. У ній уміщено враження п. Олени, навіяні відвідинами Батьківщини, зокрема Києва, Чернігова, Глухова, Тростянця, Качанівки, Кам'янця-Подільського та інших міст і сіл України. Цікаво прочитати її роздуми та враження від зустрічей із вченими, політиками, адміністраторами, священиками та простими людьми, про яких вона пише з великим теплом та симпатією. Книгу, пронизану палкою, непідробною любов'ю до України, з великим зацікавленням прочитало найширше коло українства. Ми повинні знати свою прав-

диву історію і шанувати тих подвижників, які самовіддано боролися за незалежну Українську Державу.

Про батька, про родину, про своє життя пані Олена розповіла пізніше в ґрунтовних мемуарах «Остання з роду Скоропадських», які побачили світ у 2004 р. у Львівському видавництві «Літопис» (раніше були опубліковані німецькою мовою). У книзі наведено маловідомі, дуже цікаві факти з життя Гетьмана та його близьких, описано обставини життя сім'ї Скоропадських, а також історичні події епохи, свідком яких судилося бути Олені Павлівні.

Влітку 2014 р. на 85-му році обірвалося її життя. Автор статті мав честь бути особисто знайомим з цією видатною жінкою, листувався з нею, зробив низку фотографій під час зустрічей у Києві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушак С. М. Заснування храму вітчизняної науки (до 80-річчя Української Академії наук та 125-річчя з дня народження П. П. Скоропадського) // Наукові праці інституту фундаментальних досліджень. — К., 1998. — С. 153—166.
2. Гусев В. І., Дрожжин В. П., Калінцев Ю. О., Сокирко О. Г., Червінський В. І. Видатні постаті в історії України IX—XIX ст. Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. — К., 2002. — 359 с.
3. Грушевський М. С. Три Академії // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 11. — С. 89—99.
4. Донцов Дмитро. Рік 1918, Київ. — К., 2002. — 208 с.
5. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард» (Листи Є.І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860—1865 рр.)). — Чернігів, 2002. — 104 с.
6. Енциклопедія історії України. — Том 2: Г—Д. — К., 2004. — 528 с.
7. Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., — 376 с.
8. Історія України в особах: IX—XVIII ст. / Укл. В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. — К., 1993. — 396 с.
9. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка. — К., — 1992. — 112 с.
10. Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 11. — С. 62—75.
11. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. — Львів, 2004. — 472 с.
12. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. — К., 1993. — 416 с.
14. Романів О. М., Грицак Я. Й. НТШ: етапи діяльності // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3. — С. 69—76.
15. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка — перша Українська Академія наук // Київська старовина. — 1999. — № 2. — С. 49—71.
16. Скоропадський П. П. Спогади. — К.; Філадельфія. — 1995. — 493 с.
17. Тростянець. — Чернігів, 2009. — 8 с. — Серія «Чернігівщина туристична».